

ΝΕΑ ΠΑΙΔΕΙΑ

Κείμενα Παιδευτικού Προβληματισμού

Δύσκολον θέλημα άνθρωπος

ΠΛΑΤΩΝ

ΕΤΟΣ ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΣΤΟ ΤΡΙΤΟ • ΑΘΗΝΑ • 2019

170

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΝΕΑ ΠΑΙΔΕΙΑ	Σελ.	5
Σχολιογραφία	»	7
<hr/>		
ΑΡΘΡΟΓΡΑΦΙΑ ΣΥΝΔΕΛΦΩΝ ΜΕ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΠΙΚΑΙΡΟΤΗΤΑ		
<i>Χαράλαμπος Κουργιαντάκης</i> , Ακαδημαϊκή vs σχολική ιστορία: Η περίπτωση των νέων προγραμμάτων	»	19
<i>Χρυσάνθη Κουμπάρου</i> , Ένα διετές εκπαιδευτικό «Πείρ@μα»: πορεία και αποτίμηση	»	29
<hr/>		
ΑΦΙΕΡΩΜΑ: ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΚΑΙ ΣΧΟΛΕΙΟ		
<i>Ευαγγελία Φρυδάκη</i> , Από την ερμηνεία και τον διάλογο στον ερμηνευτικό διάλογο	»	39
<i>Μαρία Νέζη</i> , Από τον μαθητή-αναγνώστη στον μαθητή-δημιουργό κειμένων: Ερμηνευτική ενδυνάμωση και αναστοχαστικό γράφημο	»	49
<i>Λεωνίδας Γαλάζης</i> , Λογοτεχνικός γραμματισμός και λογοτεχνική επάρκεια: Όροι, όρια, διδακτικές στρατηγικές	»	55
<i>Κωνσταντίνα Κατσαρή, Παρασκευή Συρίγα</i> , Λογοτεχνία και τέχνες στο σύγχρονο σχολείο	»	64
<i>Χρύσα Κουλιάρη</i> , Μια «ανάγνωση» ... της «Σονάτας του Σεληνόφωτος» του Ρίτσου στα ΣΔΕ Φυλακών	»	78
<i>Μαρία Νιώτη</i> , «Τα χταποδάκια» του Μ. Καραγάτση ως διδακτικό υλικό στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση: Με ή χωρίς ιστορική φόρτιση;	»	105
<hr/>		
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΕΙΣ		
<i>Ελένη Κατσιγιάννη, Αμαλία Α. Υφαντή</i> , Εκπαιδευτικές πολιτικές για το ρόλο του διευθυντή σχολείου στη σχολική βελτίωση στην Ελλάδα	»	115
<i>Αικατερίνη Σαϊτή, Αστερία Ράπτη, Ανδρέας Μητσάγγας</i> , Απόψεις εκπαιδευτικών για τη διαχείριση κρίσεων σε δημοτικά σχολεία της εκπαιδευτικής περιφέρειας της Κρήτης	»	125
<hr/>		
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΕΣ		
Walter, Hermiette: Η περιπέτεια των γλωσσών της Δύσης. Η προέλευσή τους, η ιστορία τους, η γεωγραφία τους – (Γράφει η <i>Χαρούλα Κατζημχαήλ</i>)	»	150
Λίτσα Ψαραύτη, Ποτέ μα ποτέ ξανά – (Γράφει η <i>Γωγώ Τσατοιάνη</i>)	»	153

«ΤΑ ΧΤΑΠΟΔΑΚΙΑ» ΤΟΥ Μ. ΚΑΡΑΓΑΤΣΗ ΩΣ ΔΙΔΑΚΤΙΚΟ ΥΛΙΚΟ
ΣΤΗ ΔΕΥΤΕΡΟΒΑΜΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

Με ή χωρίς ιστορική φόρτιση;

Η ΤΑΝ ΤΟ 2011, όταν άρχισε να ακούγεται και θεσμοποιημένα ένας όρος με σαφή ιδεολογικό και κοινωνικό προσανατολισμό: «Νέο Σχολείο 21ου αιώνα». Ως ένας από τους σκοπούς του «Νέου Σχολείου» θεωρήθηκε και το να αναπαράγεται ένας νέος τρόπος αντίληψης της ιστορικότητας, σχετικά με την ερμηνεία και την πρόσληψη των λογοτεχνικών κειμένων, σύμφωνα με τον οποίο υπάρχει δυνατότητα «συσχετισμού του έργου με τις πραγματικότητες ή με το ιστορικοκοινωνικό και πολιτισμικό πλαίσιο που το παρήγαγε ή με τους πραγματικούς αναγνώστες που το μελετούσαν»¹ και λαμβάνεται υπ' όψιν η ιστορικότητα της λογοτεχνίας ως θεσμού, η ιστορικότητα του λογοτεχνικού έργου, η ιστορικότητα του συγγραφέα και η ιστορικότητα του εκάστοτε αναγνώστη.² Αυτό σημαίνει ότι δίνεται έμφαση στην ευρύτερη ιστορικότητα της στιγμής πρόσληψης του έργου αλλά και της στιγμής της συγγραφής, ήτοι πρέπει να τίθεται υπό εξέταση και το γενικότερο κοινωνικό και ιδεολογικό πλαίσιο μέσα στο οποίο δημιουργήθηκε το κείμενο. Το κέντρο βάρους πλέον μετατοπίζεται στο τρίπτυχο: συγγραφέας κείμενο αναγνώστης, δηλαδή στην πλήρη ιστορική του διάσταση.

Οι πτυχές της ζωής του γραμματολογικά ενταγμένου στη Γενιά του '30 Μ. Κα-

Η Μαρία Νιώτη είναι φιλόλογος (με μεταπτυχιακό δίπλωμα ειδίκευσης), Υποψήφια Διδάκτωρ Φιλοσοφικής Σχολής Α.Π.Θ

1. Βλ. Terry Eagleton, *Εισαγωγή στη θεωρία της λογοτεχνίας*, εισαγωγή – θεώρηση μετάφρασης: Δημήτρης Τζόβας, μετάφραση: Μ. Μαυρωνάς, Οδυσσεάς, Αθήνα, 1989, σ. 169
2. Βλ. ενδεικτικά, Λίνα Κουντουρά, *Η ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας στα εγχειρίδια της Δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (1884 - 1983): Η πρόσληψη και η αναπλαισίωσή της στη διάρκεια ενός αιώνα* [διδακτορική διατριβή], Τμήμα Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 2002. / J.K. Anderson, E. Hiebert, J. Scott, I. Wilkinson, *Πώς να δημιουργήσουμε ένα έθνος από αναγνώστες. Από την ψυχολογία της ανάγνωσης στην εκπαιδευτική πρακτική*, επιμέλεια – πρόλογος: Στέλλα Βοσνιάδου, μετάφραση: Α. Αρχοντίδου, Ι. Μπίμπου, Φ. Παπαδημητρίου, Σ. Βοσνιάδου, Gutenberg, Αθήνα, 2003 (πρώτη έκδοση: 1994), κ.ά.

ραγάτση, κατά κόσμον Δημήτρη Ροδόπουλου (1908-1960),³ είναι λίγο ή πολύ γνωστές στο ευρύ κοινό και στο έργο του, σύμφωνα με τον Λίνο Πολίτη, κυριαρχεί «ο ρεαλισμός, ή καλύτερα ένας νατουραλισμός σπρωγμένος ως τα ακραία όρια».⁴ Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι ο Γρηγόριος Ξενόπουλος στην αποτίμηση των έργων που κατατέθηκαν για τον λογοτεχνικό διαγωνισμό του 1927 στο περιοδικό *Νέα Εστία* αναφέρει για τον Καραγάτση: «“Η κυρία Νίτσα”, υπό Μ. Καραγάτση [ενν. το διήγημα που υπέβαλε ο Καραγάτσης με θέμα τον έρωτά του προς την πρώτη του δασκάλα],⁵ είναι αληθινά ένα χαριτωμένο διηγηματάκι. Ο συγγραφέας φαίνεται διαβασμένος, έχει πολύ γούστο και προπάντων χιούμορ, – το χιούμορ εκείνο που είναι μια ειρωνική φιλοσοφική διάθεση. [...] Και το διήγημα όλο είναι ένα διήγημα “πολιτισμένο”. Μεγάλο όχι, αλλά λεπτό, αβρό, στιλπνό, κομψό, γελαστό, έξυπνο. Το διάβασμά του δίνει μια ζωντανή χαρά, που αφήνει ύστερα μια γλυκειά μελαγχολία».⁶ Η κριτική αποτίμηση του Ξενόπουλου εγκιβωτίζει τα πιο βασικά χαρακτηριστικά της πολυσύνθετης γραφής και τα κυριότερα γνωρίσματα της συγγραφικής ταυτότητας του Καραγάτση, στην οποία εναρμονίζονται η υπαρξιακή αναδίφηση και ο κοινωνικός προβληματισμός με τον ανθρωπισμό μέσα από τις προσωπικές ιστορίες των ηρώων-πρωταγωνιστών, ενώ αρκετές φορές συνυφαίνονται ο μυθοπλαστικός με τον ιστορικό λόγο⁷ και οι ατομικές παράμετροι, λογοτεχνικά εκπεφρασμένες ως βιώματα ή ως σκέψεις, ανασυσταίνονται από τον Καραγάτση πάντα σε σχέση με τον επιλεγμένο από τον συγγραφέα ιστορικό ιστό, χωρίς ωστόσο η ιστορία, με την έννοια των συμβεβηκότων, να συσκοτίζει το λογοτεχνικό σύμπαν.⁸

3. Βλ. για εργοβιογραφικές πληροφορίες, Άρης Μπερλής, «Μ. Καραγάτσης: Παρουσίαση - Ανθολόγηση», στο: *Η μεσοπολεμική πεζογραφία*, τ. Δ', Σοκόλης, Αθήνα, 1992, σ. 262 – 296. / Αλέξης Ζήρας, λήμμα «Καραγάτσης, Μ.», *Λεξικό Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, Πρόσωπα – Έργα – Ρεύματα – Όροι*, Πατάκης, Αθήνα, 2007, σ. 1019 – 1021. / Δημήτρης Αγγελής (επιμ.), *Μ. Καραγάτσης. Εκατό χρόνια από τη γέννησή του*, Εθνικό Κέντρο Βιβλίου – Υπουργείο Πολιτισμού, Αθήνα, 2008. Βλ. επίσης, στην επετειακή ιστοσελίδα του Εθνικού Κέντρου Βιβλίου για τον Μ. Καραγάτση, στο: <http://karagatsis.ekebi.gr/> (15.09.2018).

4. Βλ. Λίνος Πολίτης, «Η Γενιά του 1930. Πεζογραφία», *Ιστορία της Νεοελληνικής λογοτεχνίας*, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 2017, σ. 302-332: 311-313.

5. Βλ. Μ. Καραγάτσης, «Η κυρία Νίτσα», περ. *Νέα Εστία*, τχ. 1729 (Δεκέμβριος 2000) [αφιέρωμα στον Μ. Καραγάτση], σ. 952-957.

6. Βλ. Μ. Καραγάτσης, «Η κυρία Νίτσα», περ. *Νέα Εστία*, τχ. 1729 (Δεκέμβριος 2000) [αφιέρωμα στον Μ. Καραγάτση], σ. 952-957.

7. Βλ. εν συνόλω για το έργο του Μ. Καραγάτση, Νένα Ι. Κοκκινάκη, *Μ. Καραγάτσης. Ο συγγραφέας και τα λογοτεχνικά προσώπια*, Σαββάλας, Αθήνα, 2004. / Μ. Καραγάτσης, *Ιδεολογία και ποιητική. Πρακτικά Συνεδρίου. Παρασκευή 4 και Σάββατο 5 Απριλίου 2008*, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα, 2010, κ.ά.

8. Βλ. ενδεικτικά για τα χαρακτηριστικά της γραφής του Καραγάτση, Μαίρη Μικέ, «Εμφυλιτική διαφορά στον Γιούγκερμαν», εισαγωγή στο: Μ. Καραγάτσης, *Ο Γιούγκερμαν και τα στερνά του*, τ. Α', Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα, 2007, σ. 11 - 32. / Μαίρη Μικέ, «Η χίμαιρα του πόθου», εισαγωγή στο: Μ. Καραγάτσης, *Η μεγάλη χίμαιρα*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 2017, σ. 7-21.

Έργα ή αποσπάσματα κειμένων του Μ. Καραγάτση ανθολογούνται στα σχολικά εγχειρίδια των *Κειμένων Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, σε δύο τάξεις του Γυμνασίου και σε μία τάξη του Λυκείου. Στη Β' τάξη του Λυκείου ανθολογούνται αποσπάσματα από τρία κείμενα του Καραγάτση στην ενότητα «Πεζογραφία» με υπότιτλο «Η πεζογραφία του Μεσοπολέμου»⁹ (έξι αποσπάσματα από τον *Γιούγκερμαν*,¹⁰ απόσπασμα από το διήγημα «Το μπουρίνι»¹¹ και «Τα χταποδάκια»,¹² όχι σε πλήρη μορφή).

Το παρόν μελέτημα έχει σκοπό να καταδείξει τις ελλείψεις, κατά τη γνώμη μας σημαντικές, που εντοπίζονται στην ανθολογημένη εκδοχή του διηγήματος «Τα χταποδάκια» από την αρχή της ένταξής του στα σχολικά βιβλία μέχρι και σήμερα, καθώς και να καταστήσει σαφές πως, παρόλο που για ποικίλους λόγους δεν είναι εύκολο να αναπροσαρμοστούν (πόσο μάλλον να αντικατασταθούν) τα σχολικά εγχειρίδια, είναι στη διακριτική ευχέρεια του εκπαιδευτικού να ξεδιαλύνει το θλωμένο από τις περιρρέουσες αντιφάσεις τοπίο. Τα λάθη και οι παραλείψεις που εντοπίζονται στην ανθολόγηση κειμένων στα σχολικά βιβλία έχουν ήδη επισημανθεί από τους μελετητές.¹³ Συγκεκριμένα στα «Χταποδάκια», οι παρεμβάσεις των συντακτών του σχολικού βιβλίου κινούνται σε δύο άξονες, έναν που αφορά την αφηγηματική αρτιότητα, αφού από το κείμενο του σχολικού βιβλίου έχει περικοπεί το τέλος του διηγήματος, και έναν νοηματικό, αφού με την παράλειψη συγκεκριμένων αποσπασμάτων το νοηματικό κέντρο βάρους μετατοπίζεται, επομένως παραχαράσσεται η κεντρική ιδέα της αφήγησης.

Το νερό της βροχής, συλλογή έντεκα διηγημάτων, στην οποία περιλαμβάνονται και «Τα χταποδάκια»,¹⁴ δημοσιοποιήθηκε το 1950.¹⁵ Ας σημειωθεί ότι ο Καραγάτσης ξεκίνησε τη συγγραφική του πορεία ως διηγηματογράφος, αλλά τα πρωτόλειά

9. Βλ. «Περιεχόμενα. Πεζογραφία. Η πεζογραφία του Μεσοπολέμου», *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, τχ. Β' – Β' Γενικού Λυκείου, συγγραφική ομάδα: Ν. Γρηγοριάδης, Δ. Καρβέλης, Χ. Μηλιώνης, Κ. Μπαλάσκας, Γ. Παγανός, Γ. Παπακώστας, ΙΤΥΕ – ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ, Πάτρα, 2014, σ. 4-6: 6-7.

10. Βλ. Μ. Καραγάτση, «Γιούγκερμαν», *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, τχ. Β' – Β' Γενικού Λυκείου, ό.π., σ. 389-408.

11. Βλ. Μ. Καραγάτση, «Το μπουρίνι», *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, τχ. Β' – Β' Γενικού Λυκείου, ό.π., σ. 409-416.

12. Βλ. Μ. Καραγάτση, «Τα χταποδάκια», *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, τχ. Β' – Β' Γενικού Λυκείου, ό.π., σ. 417-422.

13. Βλ. Δημήτρης Κόκορης, «Περικομμένα κείμενα και σχολική λογοτεχνία», περ. *Αντί*, τχ. 820, Παρασκευή, 22.10.2004, σ. 40. Αναδημοσιευμένο στο: Δημήτρης Κόκορης, *Σημειώσεις για τη Νεοελληνική Λογοτεχνία ως φιλολογικό – διδακτικό υλικό*, Ζυγός, Θεσσαλονίκη, 2015, σ. 126-128.

14. Βλ. Μ. Καραγάτση, *Το νερό της βροχής*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα χ.χ. (τρίτη έκδοση), σ. 124-133.

15. Βλ. Μ. Καραγάτση, *Το νερό της βροχής*, Λετός, Αθήνα, 1950 (πρώτη έκδοση).

του έμειναν ανέκδοτα έως το 1993.¹⁶ Η πλοκή του συγκεκριμένου διηγήματος εκτυλίσσεται σε δύο συνεχόμενα χειμωνιάτικα δειλινά, συγκεκριμένα τον μήνα Δεκέμβριο, σε ένα ταβερνάκι κοντά στη θάλασσα (στην περιοχή της Καστέλας του Πειραιά). Ο ήρωας της ιστορίας, ο Παναγιωτάκης, εισέρχεται στο μαγαζί, κρατώντας ένα πακέτο που μέσα περιέχει χταποδάκια, το οποίο θα χρησιμοποιήσει ως εδemaτικό δέλεαρ με σκοπό να γίνει δεκτός από κάποια παρέα. Η εγχαρδιότητα του ήρωα και η γλυκύτητα με την οποία προσεγγίζει τις δύο παρέες που βρίσκονται στο μαγαζί – μάλιστα, ο συγγραφέας / αφηγητής είναι μέλος της μιας από αυτές – έρχονται σε αντίθεση με την εξωτερική όψη του, η οποία είναι κάθε άλλο παρά καλαίσθητη και επιμελημένη, αφού, όπως διαβάζουμε «κοντός ήταν κακοσούσουμος, αρκούντως γηραλέος, όχι καλοντυμένος ούτε καθαρός, μ' ένα μαντήλι ματωμένο γύρω στο κεφάλι – σίγουρα φρεσκοσπασμένο ήταν. Η μύτη του μάλιστα, είχε μεγάλα χάλια, γδαρμένη, πρησμένη, σκεπασμένη κομμάτια αίμα πηχτό. Ή κουτρουβάλα είχε πάρει ο ερίφης, ή ξύλο γερό είχε πέσει, μπερντάχι με σύστημα, πάνω χέρι κάτω χέρι, του αλατιού τον είχαν κανωμένο». Οι θαμώνες του μαγαζιού, άτομα διάφορων κοινωνικών στρωμάτων, αδιαφορούν για τον Παναγιωτάκη και ούτε ζητούν να μάθουν την αιτία της άθλιας εξωτερικής του εμφάνισης. Στις απεγνωσμένες και συνεχείς προσπάθειες του πρωταγωνιστή για επικοινωνία με τους υπόλοιπους πελάτες και στο παρ' ολίγον επεισόδιο χειροδικίας με έναν από αυτούς, το οποίο τελικά αποφεύχθηκε, ο Παναγιωτάκης μιλά για την παρεξήγηση, η οποία συνέβη λίγο πριν και δικαιολογεί έτσι την εξωτερική του εμφάνιση. Ο ήρωας αναφέρει πως οι Χίτες τον έδειραν ύστερα από παρεξήγηση των λεγομένων του και έτσι λύνεται η απορία του συγγραφέα-θαμώνα ως προς την εξωτερική εμφάνιση του ήρωα.

Το σημείο αυτό έχει απαλειφθεί από το σχολικό εγχειρίδιο, οπότε στο ανθολογημένο κείμενο η απορία του συγγραφέα / αφηγητή, άρα και των μαθητών / αναγνωστών δεν λύνεται ποτέ. Παραθέτουμε το περιχομιμένο απόσπασμα:

–[...] Εμένα που βλέπεις, άδικα μ' έδειραν οι Χίτες στον Άη-Λευτέρη. Δεν είμαι κουκουές!

Είχε αρπάξει το μαγαζάτορα από το γιακά και του ξηγούσε περί δια μακρών το πώς γίνηκε η παρεξήγηση με τους Χίτες. Κι επέμενε – ψείρα σωστή – πως δεν ήταν εν τάξει, ο μαγαζάτορας, να μην του μαγειρεύει τα χταποδάκια, να φάη ένα μεζέ, να πιη ένα κρασί, και δος του επιχειρηματολογία, φλυαρία και λογοδιάρροια – για ψείρα, ναι, ήταν ψείρα και περίφημη! [...]¹⁷

Ενώ, λίγο νωρίτερα, ο συγγραφέας προσπάθησε να δικαιολογήσει την αντικοινωνική

16. Βλ. Μ. Καραγάτσης, *Νεανικά διηγήματα*, εισαγωγή – φιλολογική επιμέλεια: Βαγγέλης Αθανασόπουλος, πρόλογος: Στρατής Πασγάλης, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα, 1993.

17. Βλ. Μ. Καραγάτσης, *Το νερό της βροχής*, ό.π. (σημ. 14), σ. 128. Τα αποσπάσματα παρατίθενται σε μονοτονικό, ενώ διατηρείται η ορθογραφία τους.

συμπεριφορά των υπολοίπων, κομμάτι του κειμένου το οποίο έπρεπε να γίνει γνωστό στη σχολική τάξη, ώστε να κατανοηθεί η αιτία της αποστροφής των θαμώνων και να παρουσιαστεί ο αντίπαλος λόγος (πάντα σύμφωνα με τη συγγραφική άποψη), περικόπτεται. Παραθέτουμε το περικομμένο απόσπασμα:

[...] Σαν τους Χίτες, στον Άη-Λευτέρη, που παραξήγησαν τα λεγόμενά του και τον χάναν σώσπαστο στο ξύλο. Μα το ξύλο δεν τον ένοιαζε τόσο, όσο η παρεξήγηση.

-Δεν είμαι κουκουές, εγώ! Είμαι καθώς πρέπει! Πολύ πολύ καθώς πρέπει...

Οι μαντράχαλοι της άλλης παρέας, που το επεισόδιο λήξαν δεν ασχολούνταν πια μαζί του, τού 'ριξαν σκοτεινές ματιές. Έκλιναν προς τ' αριστερά, ως φαίνεται, κι ο λόγος του λεγόμενου τους ξυνοφάνηκε. Γίνηκε πρόχειρο διαβούλιο - να τον δείρουν, να μην τον δείρουν -, μα δεν πήραν απόφαση, ένεκα που μόλις ξυλοδαρμένος από τους Χίτες ήτανε, έστω και λόγω παρεξήγησης, δε στέκεται να τις φάει κι από τους κουκουέδες.[...]¹⁸

Στη συνέχεια, ο ήρωας του διηγήματος, ο Παναγιωτάκης, λογομαχεί με τον «υποπλοίαρχο» Αγλέουρα, και διακρίνεται εμφανώς η ειρωνική και προκλητική στάση του απέναντι στον αξιωματικό του Ναυτικού, ενώ ο συγγραφέας / θαμώνας της ταβέρνας καταλήγει στο περικομμένο, για μία ακόμα φορά, συμπέρασμα: «Φως φανάρι πως οι Χίτες του Άη Λευτέρη δεν είχαν και τόσο άδικο. Μαρτυρήθηκε μοναχός του».¹⁹

Η ανθολογημένη στο σχολικό εγχειρίδιο εκδοχή του διηγήματος τελειώνει με την έξοδο του Παναγιωτάκη από το μαγαζί μετά τις αψιμαχίες, γεγονός το οποίο στερεί από το διήγημα τη «λύση» του και μειώνεται η συγκινησιακή του δραστηριότητα. Ο Καραγάτσης, όμως, μέσα σε έντονα πεσιμιστικό κλίμα, κλείνει την ιστορία με τον θάνατο του πρωταγωνιστή λόγω της απόγνωσης και όχι απλώς με «την έξοδό του από το μαγαζί». Παραθέτουμε:

[...] Ήρθε τ' αυτοκίνητο - καιρός ήταν, επί τέλους! Σκωθήκαμε όλοι με ανακούφιση και τραβήξαμε κατά την πόρτα. Όχι μόνο που βιαζόμαστε, αλλά και κάτι μας στεναχώραγε, μας έπνιγε. Το κέφι μας είχε χαλάσει. Όπως δρασκέλαγα το κατώφλι της πόρτας, πάτησα σ' ένα πράμα μαλακό, γλυστερό, που παρά τρίχα να πέσω, να τσακιστώ. Πρόφτασα όμως και κρατήθηχ' από το μάνταλο του θυρόφυλλου, έσκυψα βλαστημώντας, κι είδα πως αυτό που πάτησα ήταν το στράτσο με τα δυο χταπόδια.

-Ρε παιδιά! είπα, ο ερίφης παράτησε τα χταποδάκια του...

18. Βλ. Μ. Καραγάτσης, *Το νερό της βροχής*, ό.π., σ. 127.

19. Βλ. Μ. Καραγάτσης, *Το νερό της βροχής*, ό.π., σ. 129.

Όλοι απομείναμε σωπηλοί, κάποιος στοχασμός ανάδευε εντός μας, ήταν φανερό αυτό.

– Μήπως και τον προφτάξουμε... μουρμούρισε ο υποπλοίαρχος.

Κοιτάξαμε πέρα δώθε, ψάξαμε τη νύχτα, με τους προβολείς της φορντ. Τίποτα. Η ακρογιαλιά ξαπλωνόταν ως πέρα σκοτεινή κι ερημική, μόνο κάποιος γάτος τριγυρνούσε κάτω από τη βροχή, ένεκα που κόντευε Γενάρης. Και πάλι απομείναμε δίβουλοι, συλλογισμένοι.

– Τι θα γίνη με τα χταπόδια; Ρώτησα.

Ο Αγλέουρας σήκωσε τους ώμους.

– Θα τα πάρω να τα φάω εγώ! είπε. Κρίμα να παν χαμένα...

Χαμένα... Με τι προσοχή τα κουβαλούσε ο κακόμοιρος, με τι λαχτάρα πρόσμενε να τα μαγειρέψει να τα φάη, να τα ποτίσει με καναδυό ποτήρια! Ναι, να τα γλεντήση «σαν άνθρωπος», παρέα με τους συνανθρώπους, που θα νιώθαν τον καημό της ψυχής του... Μα οι άνθρωποι – τα θεριά – δεν ένιωσαν, ούτε ήταν βολετό να νιώσουν. Άχρηστα τα χταποδάκια πια, άχθος και βάρος για την απελπισία του. Τα παράτησε στο κατώφλι κι έφυγε και τράβηξε, και πήγε...

Ω, Θεέ μου! Πώς έπλασες τόσο άχαρη τη ζωή, σε τούτονα τον κόσμο;...

Την άλλη μέρα – πάλι με το σούρουπο – στο ίδιο μαγαζί είμαστε μαζωμένοι, πάλι οι ίδιοι άνθρωποι και πάλι τ' αυτοκίνητο περιμέναμε να 'ρθει να μας πάρει. Ούτε φωνή ούτε κουβέντα. Βαρύθυμες ήσαν οι ψυχές μας, πιότερο κι από τον ουρανό. Ο Αγλέουρας μάλιστα φαινόταν ζαβλακωμένος.

– Τι έχεις; τον ρώτησα.

– Εκείνα τα χταπόδια... Εδώ μου έχουν σταθεί.

– Τα χταπόδια του Παναγιωτάκη; είπε ο μαγαζάτορας που σκούπιζε το τραπέζι με μια πατσαβούρα. Θεός σχωρέσ' τον! Τονε βρήκαν σήμερα το πρωί, στα βράχια του κάβου. Όπως ήταν τύφλα χτες το βράδυ, παραπάτησε, φαίνεται, κι έπεσε από ψηλά. Το κεφάλι του γίνηκε λυώμα...

Κανείς μας δεν εμίλησε. Μόνον ο Αγλέουρας σηκώθηκε από την καρέκλα.

– Πού πας; τον ρώτησα.

– Πάω να κάνω εμετό... είπε.

Ήταν κατακίτρινος.²⁰

Από τα παραπάνω αποσιωπημένα αποσπάσματα του διηγήματος κρίνεται ως ατελέσφορη η παρέμβαση των συντακτών του σχολικού βιβλίου, αφού θέτει εκτός θεματικού πεδίου το πιο σημαντικό κομμάτι της αφήγησης, δηλαδή την αιτία της μη αποδοχής του Παναγιωτάκη από την παρέα των συνδαιτυμόνων. Επιπροσθέτως, με την αποσπασματικότητα στο διήγημα «Τα χταποδάκια» οι μαθητές χάνουν την ευ-

20. Βλ. Μ. Καραγάτσης, *Το νερό της βροχής*, ό.π., σ. 131-133.

καιρία να εισέλθουν στο σύνθετο αφηγηματικό σύμπαν των διηγημάτων²¹ του Καραγάτση, αφού δεν παρατίθενται κομμάτια του εσωτερικού μονολόγου συνειδησιακής ροής του συγγραφέα / θαμώνα, ενώ μειώνεται ο καλλιτεχνικός παλμός του κειμένου.²²

Ίδιον μιας ορισμένου τύπου αφηγηματικής στρατηγικής, που αφορά κείμενα και ευρείας και βραχείας φόρμας, είναι και η διάσπαση του αφηγηματικού χρόνου με διάφορες παλινδρομήσεις.²³ Ωστόσο, αν διαβάσουμε το κείμενο, όπως ανθολογείται στο εγχειρίδιο της Β' Λυκείου, θα διαπιστώσουμε μία χρονικώς γραμμική ανέλιξη της αφήγησης, η οποία δεν κινεί το ενδιαφέρον των μαθητών, διότι η σύνθετη αφηγηματική εστίαση του πρωτότυπου κειμένου και οι συνακόλουθες συναισθηματικές μεταπτώσεις των πρωταγωνιστών, τεχνικές που συμβάλλουν στη λύση και δράση της ιστορίας και στην επιτάχυνση ή στην επιβράδυνση της πλοκής, εισφέροντας στην οικοδόμηση της αναγνωστικής απόλαυσης, έχουν σε έναν βαθμό αποσιωπηθεί, και μάλιστα «χωρίς να δηλώνεται με το γενικώς αποδεκτό σύμβολο "[...]" η αφαίρεσή τους».²⁴

Αναμφίβολα, ο εκπαιδευτικός της τάξης οφείλει να επισημάνει στα παιδιά το γεγονός ότι σωστά ο Καραγάτσης εντάσσεται γραμματολογικά στη Γενιά του '30, αλλά *Το νερό της βροχής* εκδίδεται το 1950, δηλαδή μετά την ελληνική εμφύλια σύρραξη (1946-1949) και ο δραματικός χρόνος της αφήγησης τοποθετείται λίγο πριν από την έναρξη του Εμφυλίου Πολέμου²⁵ και όχι στην περίοδο του Μεσοπολέμου, όπως εσφαλμένα θα θεωρήσουν οι μαθητές-αναγνώστες. Ας σημειωθεί πως ο Καραγάτσης, με πρωτοβουλία του Κάρολου Κουν (το 1950 ή, κατά άλλους, το 1948),²⁶ δια-

21. Βλ. δειγματοληπτικά για τα χαρακτηριστικά αφηγήσεων βραχείας φόρμας, στον σύμμεκτο τόμο: *Το διήγημα στην ελληνική και στις ξένες λογοτεχνίες. Θεωρία – Γραφή – Πρόσληψη, επιμέλεια – εισαγωγή: Ελένη Πολίτου Μαρμαρινού, Σοφία Ντενίση, Gutenberg, Αθήνα, 2009, κ.ά.*

22. Σύμφωνα με τον Καραγάτση: «[...] Αυτός ο καλλιτεχνικός παλμός πρέπει να προχωρεί αυξανόμενος εις το τέλος, ώστε ο αναγνώστης διαβάζοντας την τελευταία σελίδα να βρίσκεται στο μέγιστο του συγκλονισμού του. Κι ύστερα ο αναγνώστης πρέπει να στοχασθεί. Αυτός είναι ίσως ο μέγιστος σκοπός του συγγραφέα: Να βάλει σ' ενέργεια το διανοητικό και ψυχικό στοχασμό του αναγνώστη. Δύσκολο πράγμα, γιατί ο ικανός συγγραφέας δεν πρέπει να επιβάλλει καθαρά τη φιλοσοφία του, μα να την υποβάλλει ανάμεσα απ' τα πρόσωπα και τα γεγονότα. Και τούτο, γιατί μέσ' απ' το θέμα του μυθιστορηματος, μέσ' από την προσαρμογή του θέματος στη μυθιστορηματική μορφή, μέσ' απ' τα παλαιόντα και ζωντανά πρόσωπα, μέσ' από τα τόσα γεγονότα, προβάλλει σιγαλά, αδιόρατα, μα σταθερά και κυριαρχικά η προσωπικότητα του συγγραφέα, με το δικό του στοχασμό και τη φιλοσοφία του», βλ. στον σύμμεκτο τόμο: *Μ. Καραγάτσης, «Πώς γράφεται ένα μυθιστόρημα», πρόλογος: Μανώλης Πιμπλής, επιμέτρο: Θανάσης Θ. Νιάχος, ειδική έκδοση για την εφημερίδα Τα Νέα, Αθήνα, 2018, σ. 15-26: 25.*

23. Βλ. ενδεικτικά, Δημήτρης Κόκορης, «Εισαγωγή», *Ποητικός ρυθμός, Παραδοσιακή και νεωτερική έκφραση, Νησίδες, Θεσσαλονίκη, 2006, σ. 11-35.*

24. Βλ. Δημήτρης Κόκορης, «Περικομμένα κείμενα και σχολική λογοτεχνία», ό.π. (σημ. 13).

25. Βλ. ενδεικτικά για τη θεωρητική και μεθοδολογική πρόσληψη του Εμφυλίου Πολέμου, στον σύμμεκτο τόμο: Ρίχη Βαν Μπούσοτεν, Τασούλα Βερβενιώτη, Ευτυχία Βουτυρά, Βασίλης Δαλκαβούκης, Κωνσταντίνα Μπάδα (επιμ.), *Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2008.

26. Βλ. στο: <http://karagatsis.ekebi.gr/xronologio.html> (17.09.2018) και Κριστιάν Φιλίππουσης, «Ο Κα-

σκείασε «Τα χταποδάκια» με τον τίτλο «Μ. Καραγάτση, Τα Χταποδάκια, Θεατρική σκηνή» και τη σημείωση «Ταβερνείο παραλιακό, κάπου κατά την Καστέλα, στους σημερινούς καιρούς» με σκοπό τη θεατρική παρουσίασή τους στο Θέατρο Τέχνης, προσπάθεια η οποία τελικά δεν ευοδώθηκε. Ωστόσο, και από τη διασκευή δεν απουσιάζει το ιστορικό και πολιτικό πρόσημο, αλλά προσαρμόζεται ως επικοινωνιακό πλαίσιο στα συγχρονικά δεδομένα μετά τη λήξη του Εμφυλίου Πολέμου.²⁷

Στο σχολικό ανθολόγιο ο Παναγιωτάκης βιώνει την απόρριψη από τους θαμώνες του μαγαζιού χωρίς να στοιχειοθετείται η αιτία. Η σύγχυση επιτείνεται και από τις καθοδηγητικές-ερμηνευτικές ερωτήσεις στο τέλος του διηγήματος, στις οποίες καλούνται οι μαθητές να απαντήσουν.²⁸ Επιπλέον, στην έκδοση υποστηρικτικού συγγράμματος με τίτλο *Αναγνώσεις Λογοτεχνικών Κειμένων*²⁹ ενός από τους συντά-

ραγάτσης και το θέατρο», περ. *Διαβάζω*, τχ. 258 [αφιέρωμα στον Μ. Καραγάτση], (06.03.1991), σ. 71-73: 73.

27. Στο διασκευασμένο χειρόγραφο η ιστορία φέρεται ως εξής: «Σε μια ταβέρνα της Καστέλας, γύρω στη δεκαετία του '50, δύο λαϊκοί μαντράχαλοι ξυλοκοπούν το μεθυσμένο πενήνταπεντάχρονο Παναγιωτάκη. Ο ταβερνιάρης, προσπαθώντας να σταματήσει τη φασαρία, τους απειλεί ότι θα καλέσει την αστυνομία. Τελικά, την τάξη επιβάλλει ένας πλωτάρχης, που βρίσκεται εκεί και οι δύο άντρες πληρώνουν και φεύγουν. Ο ταβερνιάρης περιποιείται τα τραύματα του Παναγιωτάκη και τον διώχνει, αλλά εκείνος δεν αποχωρεί! Πίνει, ανακαλεί τη ζωή του και παραπονιέται ότι ενώ είναι κοινωνικός όλοι τον αποδιώχνουν. Στη συνέχεια εξιστορεί το πρώτο ξύλο που έφαγε την ίδια μέρα, όταν υποστήριξε ότι υπάρχει εκμετάλλευση των εργαζόμενων και οι άλλοι τον κατηγορήσαν για κουκουέ. Έπειτα ζητάει από τον ταβερνιάρη να φήσει δυο χταποδάκια που είχε φυλαγμένα, να τα φάνε και να πιούνε όλοι μαζί παρέα. Ο ταβερνιάρης τον ξαναδιώχνει και τον στέλνει να του τα φήσει η Ευταλία, η γυναίκα του. Τελικά φεύγει και αφήνει τα χταποδάκια να πέσουν στο πάτωμα. Λίγο αργότερα, εμφανίζονται λαχονιασμένοι οι δύο μαντράχαλοι και ανακοινώνουν το θάνατο του Παναγιωτάκη από ένα φορτηγό». Βλ. Ιωσήφ Βιβιλάκης, «Ο θεατρικός Καραγάτσης», περ. *Παράβασις* [Επιστημονικό Δελτίο Τμήματος Θεατρικών Σπουδών Πανεπιστημίου Αθηνών], τόμ. 1 (1995), σ. 227-258: 238, όπου και οι εκτενείς βιβλιογραφικές αναφορές για τη θεατρική πορεία των έργων του Καραγάτση. Ειρήσθω εν παρόδω, για τη διαχρονικότητα του карагагаτσηκού έργου και για το ότι το συγκεκριμένο διήγημα αποτυπώνει πτυχές της μεταπολεμικής Ελλάδας, αναφέρουμε πως το 2012 οι ηθοποιοί Ηλίας Βογιατζηδάκης, Μιρτώ Πανάγου και Νατάσα Παπανδρέου ανέβασαν σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη θεατρική παράσταση με τίτλο «Χταποδάκια και άλλα διηγήματα. Μια παράσταση βασισμένη σε διηγήματα των: Μ. Καραγάτση, Κ. Ταχισή, Μ. Χάκια, Δ. Χατζή & Ντ. Χριστιανόπουλου». Η κατάταξη του διηγήματος του Καραγάτση δίπλα σε έργα μεταπολεμικών συγγραφέων («Τα ρέστα», «Ένας χωρισμός», «Ο τάφος» και «Ο κ. Γαυροφάλλος» αντίστοιχα) δεν αφήνει περιθώρια αντιγνωμών και αμφιβολιών. Η θεατρική έκδοχή «Χταποδάκια» είχε βραβευθεί με τη δεύτερη θέση στον διαγωνισμό Scratch Night του Bob Theater Festival 2012. Βλ. στο: <http://www.bios.gr/events/826/> (17.09.2018). / Χριστίνα Σαννούδου, «Προτάσεις», εφ. *Η Καθημερινή*, Σάββατο, 11.05.2013. / «Χταποδάκια και άλλα διηγήματα στο Bios». Παράταση παραστάσεων μέχρι 5 Φεβρουαρίου 2013, διαδικτυακό πολιτιστικό περιοδικό *Camera Stylo Online*, στο: <https://camerastyloonline.wordpress.com/2013/01/21/xtapodakia-kai-alla-diigimata-paratasi-eos-5-2-2013/> (17.09.2018).

28. Βλ. Μ. Καραγάτσης, «Τα χταποδάκια», *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, τχ. Β' - Β' Γενικού Λυκείου, ό.π. (σημ. 9), σ. 421-422.

29. Βλ. Νίκος Γρηγοριάδης, «Μ. Καραγάτσης: "Τα χταποδάκια"», «Στοιχεία του διηγήματος», *Αναγνώ-*

κτες της σχολικής λογοτεχνικής ανθολογίας, του Νίκου Γρηγοριάδη, παραλείπεται κατά την ανάλυση/ερμηνεία του διηγήματος η οποιαδήποτε μνεία στα περικομμένα αποσπάσματα. Στο πρωτότυπο κείμενο ο Παναγιωτάκης λίγο πριν εισέλθει στην ταβέρνα έπεσε θύμα ξυλοδαρμού από τους «Χίτες». Εδώ τίθεται το θέμα της διαπλαστικής αλληλεπίδρασης της λογοτεχνίας με την ιστορία και η απάντηση στο ερώτημα «οφείλουμε να διδάσκουμε στους μαθητές μας ιστορικά φορτισμένα κείμενα;», θα ήταν το αντίστροφο: «γιατί όχι;».

Η ένοπλη «Στρατιωτική Οργάνωση Γρίβα», η μετέπειτα επονομαζόμενη «Οργάνωση Χ», της οποίας τα μέλη ονομάζονταν «Χίτες»,³⁰ ιδρύθηκε την περίοδο της γερμανικής κατοχής στην Αθήνα από τον Γεώργιο Γρίβα και μετά την απελευθέρωση της χώρας από τον κατοχικό ζυγό ενσωματώθηκε από τον Ιούνιο του 1945 στην Εθνοφυλακή, στην επονομαζόμενη «Χωροφυλακή», η οποία είχε αντικομμουνιστικό και φιλοβασιλικό προσανατολισμό, ενώ ως βασικό σκοπό έθετε την «εμπέδωση της διασαλευθείσης τάξεως». Έχει διατυπωθεί η άποψη πως «Εθνοφυλακες, Χωροφυλακες, Χίτες και άλλοι Δεξιοί ένοπλοι δρούσαν εν ονόματι της Κυβερνήσεως, αλλά όχι συνήθως με την έγκριση της Κυβερνήσεως, η οποία επεδίωκε την αποκατάσταση της κλονισμένης τάξεως και τη δημιουργία των προϋποθέσεων για την ομαλή λειτουργία των δημοκρατικών θεσμών όχι λιγότερο από την τότε ηγεσία του ΚΚΕ».³¹

Δίκη επιλόγου, αντιλαμβανόμαστε πως όλα τα παραπάνω στοιχεία συγκλίνουν στην παρίωση του χαρακτηρισμού του διηγήματος «Τα χταποδάκια» ως λειτουργικής πεζογραφικής σύνθεσης με πολιτικό-κοινωνικό πρόσημο και, προπάντων, με ιστορικό υπόστρωμα. Αδιαμφισβήτητα, ο μαθητής-αναγνώστης, ο οποίος δυνάμει λειτουργεί και ως «αναγνώστης-στοχαστής»,³² μπορεί να πραγματευτεί, να επεξεργαστεί και να αξιολογήσει με τη δύναμη της κριτικής σκέψης θέματα όπως ο θάνατος, ο διχασμός, η κοινωνική περιθωριοποίηση, η δομή της αίσθησης³³ των ιστορικών γεγονότων. Τα λογοτεχνικά κείμενα ενέχουν μέσω της πληροφοριακής και μυθο-

σεις *Λογοτεχνικών Κειμένων*, Κώδικας, Αθήνα, 1992, σ. 135-146, 146-150.

30. Βλ. σχετικά Γιώργος Μαργαρίτης, *Ιστορία του Ελληνικού Εμφυλίου πολέμου 1946 - 1949*, Βιβλιόγραμμα, Αθήνα, 2002. / Ντέιβιντ Κλόουζ, *Οι ρίζες του Εμφυλίου Πολέμου στην Ελλάδα*, μετάφραση: Ρένα Χρυσόχου, Φιλίστωρ, Αθήνα, 2003. / Νίκος Μαραντζίδης, *Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας. 1946-1949*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2010. / Γιάννης Πριόβολος, *Εθνικιστική «Αντίδραση» και Τάγματα Ασφαλείας, Εμφύλιος και Αντικατοχικός Πόλεμος. 1943-1944*, Πατάκης, Αθήνα, 2018.

31. Βλ. Ιωάννου Σ. Κολιόπουλου, «Εισαγωγή», *Αεθλασία Φρονημάτων Β'. Το Μακεδονικό Ζήτημα στην περίοδο του Εμφυλίου Πολέμου (1945-1949) στη Δυτική Μακεδονία*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 1995, σ. 1-38: 13, 14.

32. Βλ. Joseph A. Appleyard, «Εφηβεία: Ο αναγνώστης ως στοχαστής», *Η διαμόρφωση του αναγνώστη. Η λογοτεχνική εμπειρία από την παιδική ηλικία έως την ενηλικίωση*, επιμέλεια-εισαγωγή: Κωνσταντίνος Δ. Μαλαφάντης, μετάφραση: Κωνσταντίνος Δεσποικιάδης, Gutenberg, Αθήνα, 2017, σ. 177-214.

33. Για τον όρο «Structure of Feeling» και τις πολλαπλές συνδηλώσεις του, βλ. Raymond Williams, *Κουλτούρα και ιστορία*, εισαγωγή-μετάφραση: Βενετία Αποστολίδου, Γνώση, Αθήνα, 1994, σ. 49-53, 325-335.

πλαστικής σκευής τους τη δυναμική για κινητοποίηση της αισθητικής εγρήγορσης και της ιστορικής αίσθησης των μαθητών, αφού μπορούν να συμβάλλουν στη συμφιλίωση με τα τραύματα της ιστορικής μνήμης,³⁴ στην αναγωγή του επικαιρικού σε διαχρονικό, καθώς και στο ξεπέραςμα πεπαλαιωμένων μανιχαϊστικών αντιλήψεων, σε μια εποχή μάλιστα που βρίθει από εκδηλώσεις ακραίων φανατικών συμπεριφορών, ενώ κρούσματα σχολικού εκφοβισμού και κοινωνικής απομόνωσης πολλαπλώς εντοπίζονται.

Το «Νέο Σχολείο» χρειάζεται να αποστασιοποιηθεί από τον ένθερμο εναγκαλισμό στερεοτυπικών αντιλήψεων, να αποφύγει τον σκόπελο της «ερμηνευτικής αυθαιρεσίας»³⁵ και να καλλιεργήσει στα νεαρά μέλη της «Κοινωνίας της Γνώσης και της Πληροφορίας»³⁶ την ιστορική κουλτούρα, να σχεδιάσει τον χάρτη της ιστορίας μαζί με τις διαδρομές του,³⁷ καθώς και να αναδείξει τη νηφάλια αλλά και στέρεα σχέση με το σύνθετο πολιτισμικό πεδίο, στο οποίο η γόνιμη συνύπαρξη ιστορικής γνώσης και λογοτεχνικής ανάγνωσης³⁸ καλύπτει χώρο που δεν είναι αμελητέος.

34. Βλ. ενδεικτικά, Cathy Caruth, *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative and History*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1996.

35. Ο Σταύρος Ζουμπουλάκης επισημαίνει: «Η διδασκαλία της λογοτεχνίας είναι το βασίλειο του διδακτικού αυτοσχεδιασμού και της ερμηνευτικής αυθαιρεσίας. [...] Το κρίσιμο ζήτημα είναι να συνδυάσει ο καθηγητής την αντικειμενική προσέγγιση του κειμένου με την υποκειμενική, τη δική του και των μαθητών. Το κείμενο έχει συγγραφέα, χρονολογία, ιστορικότητα, σχολή, τρόπους έκφρασης, τεχνική. Το λογοτεχνικό κείμενο όμως δεν είναι τεκμήριο, σαν τις ειδήσεις και τα σχόλια μιας εφημερίδας, σημαίνει κάτι για εμάς προσωπικά, για την κατανόηση του εαυτού μας και του κόσμου. Αυτός ο συνδυασμός αντικειμενικότητας και υποκειμενικότητας οδηγεί ακριβώς σε μια προσωπική αλλά όχι ερμηνευτικά αυθαίρετη προσέγγιση του λογοτεχνικού κειμένου. Αυτός ο τρόπος είναι ο καλύτερος – και ο δυσκολότερος», βλ. Σταύρος Ζουμπουλάκης, «Εννέα προτάσεις για τη διδασκαλία της λογοτεχνίας», *Για το σχολείο*, Πόλις, Αθήνα, 2017, σ. 101-107: 104-105.

36. Βλ. Κωνσταντίνος Μπίκος, «Κοινωνία της Γνώσης και της Πληροφορίας» και Εκπαίδευση», στον σύμμεκτο τόμο: Κωνσταντίνος Μπίκος, Δημήτριος Σταμοβλάσης (επιμ.), *Κοινωνία και Εκπαίδευση, Society and Education*, Τμητικός τόμος στη μνήμη του Ομότιμου Καθηγητή Μιχάλη Κελπανίδη, Ζυγός, Θεσσαλονίκη, 2017, σ. 213-230.

37. Η φράση ανελήθηκε από άρθρο της Αγγέλας Καστρινάκη, το οποίο γράφτηκε εν όψει αλλαγών των Προγραμμάτων Σπουδών της Ιστορίας στις τρεις τελευταίες τάξεις του Δημοτικού σχολείου και στο Γυμνάσιο, στο οποίο τονίζεται εμφαντικά, μέσω βιοματικών συνιστωσών, η άγνοια των ιστορικών γεγονότων από φοιτητές Φιλοσοφικής Σχολής, Βλ. Αγγέλα Καστρινάκη, «25η Μαρτίου, η ημερομηνία της Μικρασιατικής Καταστροφής», εφ. *Η Καθημερινή*, Κυριακή, 14.10.2018.

38. Βλ. James Gribble, *Literary Education. A Revolution*, Cambridge University Press, Cambridge, 1983. / Joseph Epstein, *A Literary Education and Other Essays*, Axios Press, Edinburg, 2014. / *Λογοτεχνική ανάγνωση στο σχολείο και στην κοινωνία* [= σύμμεκτος τόμος], επιμέλεια: Βενετία Αποστολίδου - Μιχ. Γ. Μπακαγιάννης - Δημήτρης Κόκορης - Ελένη Χοντολίδου, Gutenberg, Αθήνα, 2018, όπου και πλούσια βιβλιογραφία για τη λογοτεχνική εκπαίδευση (*Literary Education*).